

Розділ VII

Церковне життя та міжконфесійні відносини в Україні (друга половина XIII – середина XVII ст.)

1. Релігійні процеси в Україні (середина XIII – XV ст.)

Християнство – одна з найбільших світових релігій, виникла у Римській імперії у I ст. н. е. У ньому утверджувалося головне положення про єдиного Бога, який уособлював трійцю: Бог-Отець, Бог-Син, Бог – Дух Святий. Засновником християнства вважався Син Божий Ісус Христос.

У IV ст. Почався розкол християнства на західне (римське) і східне (візантійське). Розкол завершився у 1054 р. появою римо-католицької та греко-православної церков, які стали державними відповідно у Римі і Візантії.

Світовим центром католицизму стало місто-державою Ватикан на території Риму. Довічним главою католицької церкви кардиналами (найвищими духовними особами) обирався єпископ Риму – папа, який наділявся найвищою владою як у церкві, так і в політичному житті (тимчасово) Західної Європи.

У Візантії Константинопольський патріарх підпорядковувався імператору (Східній Римській імперії), який вважався главою церкви. Пізніше управління православною церквою перебувало в руках чотирьох патріархів: Вселенського Константинопольського (Туреччина, Візантія),

Єрусалимського (Палестина), Олександрійського (Єгипет), Антіохійського (Сирія). **Правили вони церквою спільно (соборно).**

У католицької та православної церков через особливість історичного розвитку склалися відмінності в церковній догматиці, організації та богослужінні. Католики вважали, що дух святий походить від Бога-отця і Бога-сина, а православні – лише від Бога-отця. Католицькі священники приймали обітницю безшлюбності, православні мали право на сім'ю; різними були церковні календарі; у католиків служба велася латиною, а у православних спочатку грецькою, а потім – національними мовами. Існували певні відмінності і в церковній обрядовості.

Догматичні, організаційні і богослужбні розбіжності ніколи не відігравали вирішальної ролі у конфліктах і розколі між християнськими церквами, але постійно висувалися на перше місце при кожному зіткненні, як ідейне обґрунтування взаємних претензій.

«Руська» православна церква залежала від Константинопольського патріарха, але мала відносну самостійність, користувалась правами автономії, хоча й Київський митрополит висвячувався в Константинополі.

Римська курія намагалася встановлювати відносини з Київською Руссю шляхом періодичних приїздів до Києва папських представників. Є свідчення, що уповноважені від папи відвідували Київ, починаючи з часів князювання Ольги.

Розширення сфери впливу і зміцнення позицій православної церкви на Київській Русі відбувалось до середини XIII ст. Центром православ'я була Київська митрополія, а Київський митрополит був главою усіх християн давньоруської держави.

З часів монгольської навали релігійне життя у Києві починає зазнавати нападати. І хоча кафедра київських митрополитів формально ще залишалася у зруйнованому Києві, але фактично вони перебували спочатку у Володимирі-на-Клязьмі (1299 р.), а потім у Москві (1325 р.). Після переїзду київського митрополита до Північно-Східної Русі, Галицько-Волинська Русь за князя Юрія Львовича домагається створення окремої Галицької митрополії (у складі Галицької, Луцької, Володимирської, Перемишльської, Холмської і Туровської епархій).

Першим Галицьким митрополитом був грек Нифонт (1303-1305 рр.), його наступник митрополит Петро Ратенський був висвячений Константинопольським патріархом на митрополита «Київської та всієї Русі» і переїхав у 1308 р. до московського князя Івана Калита спочатку до Володимира, а пізніше до Москви. У 1331 р. Галицьку митрополію було відновлено. В актах константинопольської патріархії згадується під 1331 р. «наречений митрополит галицький Гавриїл». Але у 1347 р. «золотою буллою» (від лат. Bulla – кулька) Константинопольського патріарха Іоанна Кантакузина та постановою патріаршого собо-

ру Галицька митрополія була скасована, а усі руські єпархії підпорядковуються Київському (Московському) митрополитові: *«по вся Русь — Великої и Малої — быть одному митрополиту, Киевскому»*.

У 1370 р. польський король Казимир III, якому за договором з Литвою дістається Галицька земля, посилає до Константинополя єпископа Антонія, щоб патріарх висвятив його на митрополита Галицького. Король, якому Галичина дісталась нелегко, шукає підтримки серед місцевих православних, тому з політичних мотивів ставився до релігії галичан толерантно. Тим більше, що в його супротивника Великого Литовського князівства є свій православний митрополит. Напевне, підтримка Казимиру III була дуже необхідна, якщо він у листі

Рис. 7.1. Києво-Печерська Лавра

до патріарха дійшов до шантажу. Король писав, що якщо митрополит не буде призначений, то він православних зробить католиками.

Патріарший собор у 1371 р. задовольнив прохання короля: єпископ Антоній був поставлений митрополитом Галицьким. Але після його смерті (бл. 1389-1391 рр.) митрополича кафедра перестає існувати. Після Кревської унії (1385р.) через шлюб Великого князя Литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою і його призначення польським королем, великий князь переходить із православ'я до католицизму і зобов'язується поширити католицтво на литовські, білоруські і українські землі. Тому потреба домагатися окремої православної митрополії для Галичини, яку Ягайло у 1387 р. остаточно приєднав до католицької Польщі, відпала. На початку XV ст. Галицька митрополія перетворюється на звичайну єпархію.

У другій половині XIV ст., коли більшість українських земель перейшла до Литви, руська православна церква була фактично поділена між Великим князівством Литовським і Московським. Литовські князі намагалися поставити свого кандидата на митрополичу кафедру, щоб підпорядкувати її собі. Московські князі, зрозуміло, цього не хотіли. Кожна сторона послала до Константинопольського патріарха на висвячення митрополита свого кандидата. Від Литви прибув родич

великого князя Ольгерда (по дружині) чернець Роман. Від Москви – володимирський єпископ Олексій (Єлеферій Плещеев, син чернігівського боярина Федора Бяконта, який поступив на московську службу наприкінці XIII ст.). У 1354 р. Патріарх висвячує двох митрополитів: Олексія – «Київським і всієї Русі» (водночас було санкціоновано перенесення кафедри київського митрополита до Москви) та Романа – «Литовським і Волинським» (кафедра якого знаходилась у місті Новогрудок). Це означало, що митрополиту Олексію, крім єпархій у Північно-Східній Русі, належала і київська єпархія у Великому князівстві Литовському.

Таким рішенням патріарха не був задоволений ні Роман, ні Ольгерд. Тому при підтримці Ольгерда, котрий *«завдав киянам немало лиха та кровопролиття»*, Роман у 1356-1361 рр. утвердився в Києві. Однак, коли у 1362 р. Роман пішов із життя, митрополія об'єднується, усі литовські єпархії переходять під контроль митрополита Олексія, якого великий князь литовський Ольгерд марно схиляв до переселення в Київ. *«Ми кличемо митрополита до себе, а він не йде до нас»*, – писав Ольгерд патріарху, щоб той висвятив нового митрополита в Литву.

У 1375 р. Константинопольський патріарх Філофей за настійним проханням князя Ольгерда висвятив на литовського митрополита болгарина Кипріяна Цамблака. У 1381 р. після смерті Олексія Кипріян очолив митрополію «Київську і всієї Русі» і переселився до Москви. Правда, після конфлікту з великим князем московським Дмитрієм Донським Кипріян повертається до Києва. А князь Дмитрій Іванович у 1383 р. направляє до константинопольського патріарха нового претендента на митрополічу кафедру – суздальського архієпископа Діонісія. Патріарх утвердив його митрополитом Київським і всієї Русі, проте дорогою назад Діонісій був заарештований київським князем Володимиром Ольгердовичем. У 1385 р. митрополит помер за ґратами: *«преставився в Києве архієпископ Дионисий, поставленный митрополитом на Русь»*, – йдеться в літописі.

У 1390 р. Кипріян переїздить до Москви, і митрополія знову об'єднується: *«бысть едина митрополія в Києве, и Галич, и вся Русь»*.

Після смерті митрополита Кипріяна в 1406 р. великий князь литовський Вітовт, прагнучи бути впевненим, що церква не стане на бік московського князя на випадок конфлікту між Москвою і Литвою, посилає у Константинополь полоцького архієпископа грека Феодосія, аби патріарх висвятив його на митрополита «всієї Русі». Підхід Вітовта був чисто політичним. У цей час загострилися його відносини з московським князем Василем I, які згодом переросли у війну. І підтримка православної церкви була б не зайвою. Але Константинопольський патріарх зневажив рекомендацією князя і в 1407 р. висвятив митрополитом іншого грека Фотія.

У 1409 р. він прибув до Києва і, проживши приблизно місяць, переїхав до Москви. Через рік він прибуває до Києва збирати данину (знаходиться тут майже півроку). Вітовт висловив своє невдоволення політикою Фотія і в 1414 р. заборонив йому втручатися у справи литовських єпархій. Розраховуючи радикально змінити ситуацію, Вітовт звертається до константинопольського патріарха з проханням відновити окрему литовську митрополію. На посаду митрополита він рекомендував болгарського ієромонаха племінника митрополита Кипріяна Григорія Цамблака. Та патріарх Євфимій не тільки не затвердив його митрополитом, а, ставши на бік Фотія, позбавив Цамблака сану священника і наклав на нього церковну анафему. Правда, це не зупинило князя Вітовта. У 1415 р. у Новогрудці на соборі єпископів литовських єпархій Григорій Цамблак був обраний митрополитом.

Константинопольський патріарх і митрополит «всієї Русі» Фотій засудили це рішення, патріарх підтвердив відлучення Григорія Цамблака від церкви, а Фотій закликав віруючих не мати ніяких відносин з відступником. Церковний конфлікт вирішився у 1419 р., коли після смерті Цамблака митрополит Фотій помирився з князем Вітовтом і підпорядкував собі литовські єпархії. До своєї смерті в 1431 р. він залишався єдиним митрополитом православної церкви на східнослов'янських землях з титулом «*Київського і всієї Русі*».

У 1434 р. митрополитом за підтримки литовського князя Свидригайла стає смоленський єпископ Герасим. Правив він менше року. У липні 1435 р. за наказом того ж Свидригайла, звинуватившого Герасима в зрадництві, його живцем спалили у Вітебську.

Спадкоємцем Герасима у 1436 р. став грек Ісидор. Він був висвячений митрополитом без будь-яких консультацій з Московією і Литвою. «*Річ в тім, — пише І. Власовський, — що Візантія вже від початку XV ст. знаходилась в страшній небезпеці. В цей час вона містилась майже в одних стінах Царгороду (Константинополя). Турки-османи зібралися покінчити з нею, і в стінах столиці імператор Іоанн VIII Палеолог думав, що купить поміч на Заході ціною унії православних з папізмом. Він шукав прихильників цієї ідеї серед ієрархії і духовенства, а щоб ще більше задобрити Рим, надумав і слов'янський православний схід притягнути до унії*».

На Ферраро-Флорентійському соборі (1439 р.) Константинопольський патріарх Йосип і митрополит Ісидор «*визнали католицькі догмати про сходження Святого Духа від Бога-Сина, супрематію папи римського, чистилище та ін.*» та уклали унію з римо-католицькою церквою. Ісидор прибув до Москви вже як папський кардинал. Але єпископи засудили його за зраду православ'я, і він утік спочатку до Литви, де його також не визнали, а потім до Риму. На Русь він уже ніколи не повертався.

Історична довідка

ФЕРРАРО-ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ СОБОР 1428-1439 рр. формально оголосив об'єднання східної (православної) і західної (католицької) церков. Релігійна основа об'єднання полягала в загальному визнанні католицьких догматів про походження святого духа і від Отця, і від сина і про зверхність римського папи, а також в оголошенні допустимими як католицьких, так і православних релігійних обрядів. Флорентійська унія була продиктована, з одного боку, прагненням Візантійської імперії (існуванню якої загрожувала смертельна небезпека з боку османських турків), ціною унії добитися збройної допомоги західноєвропейських держав, і, з другого боку, прагненням Ватикану підкорити своїй зверхності православну церкву. Більшість православного духовенства була проти унії і зразу ж після Собору розгорнула боротьбу проти неї. Західноєвропейські держави не надали допомоги Візантії. Остання в 1453 р. була остаточно підкорена турками. Всі ці події звели Флорентійську унію нанівець.

У Москві після засудження і втечі Ісидора собор єпископів обрав митрополитом рязанського єпископа Іону. Він став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі і останнім, що носив титул «**Київський і всієї Русі**» (наступника Іони Феодосія вже називали митрополитом «**Московським і всієї Русі**»). У 1451 р. права Іони як митрополита всієї Русі визнає король польський і Великий князь Литовський Казимир IV (швидше, це був політичний, а не релігійний акт, обумовлений тогочасним станом взаємин між Литвою і Московією). Однак, Ватикан не збирався втрачати контроль над литовськими єпархіями. У 1458 р. за вказівкою папи римського до Литви прибув уніатський митрополит Григорій Болгарин. Новостворена митрополія, спочатку перебуваючи під зверхністю папи римського, згодом знов опинилася під контролем Константинополя, де взяли гору супротивники унії. У 1470 р. Григорій Болгарин з дозволу Константинопольського патріарха Діонісія повернувся до православ'я. Король Казимир IV визнав повноваження Григорія Болгарина як митрополита Київського.

Таким чином, у 1458 р. з колись єдиної Київської митрополії утворилося дві: Литовська (Київська), в якій залишились православні єпархії Польсько-Литовської держави, і Московська (єпархії Північно-Східної Русі). Московська церква стала автокефальною спочатку фактично, а з 1589 р. канонічно отримала права патріархії. Московський патріарх став п'ятим патріархом православної церкви. Литовська (Київська) митрополія залишилась в канонічній юрисдикції константинопольського патріарха. Кафедра литовсько-київського митрополита знаходилась у Вільно або Новогрудку.

2. Міжконфесійні відносини та реформація в Україні (XV – XVI ст.)

Протягом XV – XVI ст. значення православної церкви у Великому князівстві Литовському *«падало в міру того, як князі і пани все більше наvertsалися до католицтва, і православ'я лишилося переважно вірою нижчих верств населення»* (Д. Дорошенко).

Литовсько-Київська митрополія у XV ст., як і раніше, перебувала під юрисдикцією константинопольського патріарха, але залежність по суті була номінальною: патріарх надсилав благословення на поставленого митрополита та просив матеріальної допомоги.

Після захоплення Візантії турками-османами у 1453 р. становище константинопольського патріарха було складним. Християнство в мусульманській Туреччині вважалося другорядним. Православна церква боролася за виживання. Пристосування до османського панування було нелегким. Тільки протягом другої половини XV ст. змінилося 18 константинопольських патріархів, а в XVI ст. – 22.

Дотримуючись тогочасної практики, князі Литви, а згодом і королі польські, прибрали собі право покровительства «подавання хлібів духовних», тобто могли призначати православних єпископів і навіть самого митрополита. 39 митрополитів XV ст. від Іони II (1502-1507 рр.) до Михайла Рогози (1589-1599 рр.) жодного не обирав церковний собор, всі вони призначалися королем і благословлялися після цього патріархом.

Історична довідка

ЄПАРХІЯ – церковно-адміністративний округ.

ПАТРІАРХ – вищий духовний сан у православній церкві.

МИТРОПОЛІЯ – (від гр. «метрополітес» – столиця) місце постійного перебування митрополита, другої після патріарха людини в православній церкві.

Право «подавання» ставило вищу ієрархію у залежність від світської влади й робило єпископські кафедри предметом спекуляції з боку людей, що не мали на них ні морального, ні формального права.

Правилом стало отримувати єпископства чи архімандрії за протекцією, використовуючи зв'язки, або за гроші. Такі люди, ставши єпископами, використовували своє становище для поліпшення свого добробуту, здебільшого не переймалися церковно-релігійними справами. Багато з них не поспішали вступати у духовний сан і роками керували єпархіями, лишаючись світськими особами. Навіть після висвячення вони мало відрізнялись від шляхти, продовжували збері-

гати свої світські звичаї: їздили на полювання, справляли гучні бенкети, вели розпусний спосіб життя, здійснювали наїзди на сусідів, інколи займалися розбоєм на дорогах. *«З цього приводу особливо славився луцький єпископ Іона Борзобагатий. Діставши єпископство, він довгий час не хотів висвячуватися, і митрополит ледве присилував його до того. Спочатку він мав грамоту на єпископство Володимирське, але мусив витримати за нього справжню війну з облогами, штурмами, з гарматами, з другим претендентом. Цю війну він одначе програв і мусив вдовольнитися єпископством луцьким. Тоді він гвалтом (оружною рукою) захопив багату Жидичинську архімандрію. Але його самого на другий рік вибив звідти також збройною силою луцький староста. Церковні маєтності і скарби Іона Борзобагатий роздавав своїм дітям і родичам. Він запечатував церкви і не дозволяв правити служби Божої, доки йому не заплачено окупу. Та не ліпший був і його наступник, відомий пізніше діяч унії Кирило Терлецький: він судився за убивство, за насильства над жінками і розбій. Та все це минало йому безкарно. Супральського архімандрита Тимофія Злобу патріарх Константинопольський Єремія, що приїхав на Русь 1589 р., скинув з його уряду за убивство. Неморальність владик була притчею в язичех. Сам митрополит київський Онисифор Дівочка був двоєжонець, і патріарх також усунув його з кафедри. Розуміється, такі пастирі православної церкви тільки дискредитували її в очах своїх і чужих, а їх діяльність давала ворогам православ'я дуже вдячний матеріал для виступів проти нього».* (Д. Дорошенко).

Беручи приклад зі своїх ієрархів, парафіяльні священники поводитися так ганебно, що сучасники скаржилися, ніби «серед них можна було зустріти самі лише людські покидьки, які скоріше підуть до шинку, ніж до церкви».

За таких умов культурний вплив православ'я був обмежений. Школи, ці найбільш привабливі колись установи церкви, були занедбані. Малограмотні вчителі ледве могли навчити дітей основ писання, читання та катехізису. Православна церква за рівнем освіти поступалася католицькій церкві. Вона культурно зубожіла, її література обмежувалася церковними книгами. Той, хто прагнув здобути освіту в західноєвропейських університетах та прилучитися до європейської культури, мусив звертатися до латинських книг і переходити (назовсім чи тимчасово) в католицтво. Порушення дисципліни і моралі православним духовенством, слабке церковне управління і контроль, відставання в освіті і богословській науці та процес переходу української шляхти в католицтво, який посилювався, свідчили про глибоку внутрішню кризу, в якій у другій половині XVI ст. опинилася православна церква.

Криза православної церкви співпала з часом Реформації в Європі. Ідеї гуманізму, що прийшли із Західної Європи, активна діяльність різних форм реформаторського руху і численних сектантських груп

дуже вплинули в XVI ст. на політичне, релігійне і суспільне життя Польсько-Литовської держави.

Крім того, й сама Україна стала батьківщиною однієї з релігійних течій. Рух «жидівствуючих» зародився в Києві у період князювання Олельковичів задовго до європейської реформації. Розвивається ж він за межами України. У Новгороді, куди в 1470 р. на князівство був запрошений син київського князя Олелька Михайло, разом з князем прибув «жидович-єретик» Схарія (Скара), який і почав розповсюджувати нові ідеї. Діяльність Схарії і його adeptів була дуже успішною і призвела до того, що окрім Новгорода, єресь знайшла своїх шанувальників і в Москві. Правда, на церковних соборах 1490 і 1504 рр. «жидівствуючі» були піддані анафемі, активні члени секти спалені, а ті, що залишилися, знайшли прихисток в українських землях. (Частина істориків ставить під сумнів і те, що єресь зародилася в Києві, і сам факт існування Схарії).

Сутність жидівствуючої єресі полягала у запереченні божественної природи Христа, котрого її прихильники уподібнювали до пророків. Вони не визнавали церковної атрибутики, проповідували, що кожен може бути священиком і кожен може пояснювати Святе Письмо; навчали, що Месія ще не прийшов; всупереч християнській традиції шанували субботу та єврейську Пасху.

Коли реформаційні ідеї Західної Європи докотилися до Польщі, вони дуже швидко поширилися і на українських землях. Верхівка шляхти, незадоволена своїм духовенством, легко підпадала реформаційним впливам і переходила в кальвінізм. А коли кальвіністом став князь Микола Радзивілл (Чорний), воевода Віленський і канцлер Великого князівства Литовського, то до нової віри потягнулись багато магнатських родів (Воловичі, Фірлеї, Ходкевичі, Сапеги, Гойські та інші). Окремі протестантські громади були в Галичині, Волині, Поділлі, Побужжі.

Основу кальвінізму становило вчення про «абсолютне наперед-визначення Богом долі людини». За ним одні люди були приречені на вічне блаженство, інші – на вічні муки і повневірвання. Кальвіністи відстоювали тезу про те, що успіхи в практичній діяльності та особистому житті є доказом «богообраності» людини.

Серед кальвіністів існувала радикальна течія – «антитринітарії» (вони відкидали догму про трієдність Бога). Основоположником цієї

Історична довідка

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *Reformatio* – перетворення, виправлення) – широкий антикатолицький рух у Європі першої половини XVI ст., пов'язаний з переходом від феодалізму до буржуазного суспільства. Це була релігійна оболонка тих процесів, які відбувались у світському житті, оскільки народжувався новий суспільний стан – буржуазія, що не була пов'язана із землеволодінням. Антикатолицький рух виступав проти церковного землеволодіння, за здешевлення церкви й за обмеження влади церкви і духовенства. Учасниками цього були різні прошарки суспільства. Цей рух започаткував основи третьої гілки християнської релігії – протестантизму.

течії був іспанський лікар Мигель Сервет (в 1553 р. спалений в Женеві). У Польсько-Литовській державі ідеї антитринітаріїв проповідували італійці Лелій Социн (1525-1562 рр.) та його племінник Фавст (Фауст) Социн (1539-1604 рр.). Останній, користуючись підтримкою польської королеви Боні Сфорци (дружини Сигізмунда I), швидко знайшов послідовників. *Антитринітарії в Польщі називалися його іменем – социніанами*. У самій Польщі социніанство розвинулося мало, його основним осередком стала Волинь, де його підтримували такі українські роди, як Гойські, Чеховичі, Чапличі, Заславські, Збарзькі та ін. Головними центрами социніанства на Волині були: Киселин, Гоца, Берестечко, Ляхівці, Кременець та інші. Наприкінці XVI ст. социніанство поширюється в Києві. У першій половині XVII ст. покровителем социніан на Київщині і Житомирщині стає овруцький староста Стефан Немирич. На Поділлі центрами социніанства були: Кам'янець, Меджибіж, Хмільник. У Галичині – Бережани, Зборів, Бучач, Жовква.

У цілому, за неповними даними, в Руському і Белзькому воєводствах було 63 реформаторські общини, на Волині – 27 (переважно социніанські), на Київщині і Брацлавщині – 7, на Західному Поділлі – 6. Всі вони припинили своє існування в середині XVIII ст.

Социніанство мало свою науково-освітнянську базу, школи і друкарні. Шляхта, захоплюючись нововітством, нерідко забирала церкви у своїх маєтках і обертала їх на молитовні будинки для социніан.

Социніани навчали, що існує тільки один Бог, а Христос по своїй природі був звичайною людиною; кальвіністської тези про попереднє призначення вони не визнавали; відкидали церковну атрибутику, а також таїнства; хрещення робили тільки над дорослими; визнавали суботу; виступали проти війни і смертної кари; не вірили в силу молитви за померлих; відстоювали свободу совісті людини як головну умову духовного вдосконалення.

Реформація ширилась, головним чином, серед шляхти та магнатів (переважно із Литви та Польщі), які вбачали в протестантських (особливо кальвіністських) вимогах послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, контроль мирян над духівництвом, віротерпимість та обмеження королівського всевладдя, близькість до ідеалів шляхетської вольності. *Перехід української шляхти до протестантизму не мав масового характеру. Українські шляхтичі, прагнучи розширення своєї влади, у більшості випадків обирали католицизм. Не знали особливої підтримки протестантські церкви і у середовищі міщан. Селянам протестантизм був чужим і незрозумілим. Укращому разі українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православної.*

Отже, протестантські ідеї в українських землях не знайшли масової підтримки ні в середовищі можновладців, ні серед простого люду,

і тому почали поступово вщухати. Цьому сприяла і розпочата контрреформація та укріплення католицької церкви. Все це призвело до того, що в кінці XVI — на початку XVII ст. більшість шляхтичів-відступників повернулася до католицької віри, а Польща стала опорою католицизму на сході Європи. Значну роль у цьому відіграли єзуїти. На політичному ґрунті єзуїти зручно використовували нелади між «різновірцями», вказуючи, що багато вір підривають силу держави, бо сіють незгоду, а тим самим ведуть державу до занепаду. Єзуїти висунули ідею польського месіанізму, посланництва польського народу бути муром католицького християнства на Сході, нести яке іншим народам і страждати за яке є національним призначенням польського народу.

Американський дослідник українського походження В. Жила вважає, що внаслідок діяльності єзуїтів Польська держава, яка ще за часів Сигізмунда II Августа вважалася найбільш віротерпимою, за його наступників Стефана Баторія та Сигізмунда III стала **«релігійно нетерпимою і наскрізь насадницькою. Під впливом єзуїтів вся ненависть польських католиків спрямовувалася проти протестантів, а також православних, яких намагалися не допустити «до найвищих гідностей і державних установ».**

За даними Ю. Терещенка, **«до початку XVII ст. єзуїти в Речі Посполитій мали у своєму розпорядженні 15 колегій і резиденцій, де працювали близько 400 членів ордену».**

Історична довідка

КОНТРЕФОРМАЦІЯ — проведення реформи всередині католицької церкви та виховання європейського світського суспільства в душі непримиренного католицизму. Католицька церква мусила дисциплінувати клір, відвернути панство від надто світської політичної поведінки, створити нові інструменти боротьби за зміцнення католицизму, зблизитись із католицькими монархами, протиставити «сретичній реформації» свою власну, католицьку. Усі ці кроки почали здійснюватись у 40-х роках XVI ст., коли було створено орден єзуїтів, створено інквізицію і сувору книжкову цензуру. Підвалини контрреформації заклав Тридентський собор, який з перервами тривав з 1545 до 1563 рр. Його значення полягало в утвердженні суворо папського напрямку, зміцненні папського главенства в католицькій церкві і спробах повернути панівну роль церкви у державі.

Появу єзуїтів в Україні і Білорусії відносять до 1569 р., коли вони прибули до Вільно. Безпосередньо на українських землях вони створили свою першу колегію у Ярославі в 1571 р. У 80-х роках XVI ст. єзуїтські колегії відкриваються у Львові, Перемишлі, Луцьку, Кам'янці, Вінниці, Барі, Острозі, Овручі, Фастові. У першій половині XVII ст. — у Києві та Новгород-Сіверському.

Надзвичайно активною була їхня діяльність у сфері освіти. Єзуїтські колегіуми, вміло використовуючи досягнення гуманістичної педагогіки, легко здобували собі слухачів. **Єзуїти, збираючи у своїх лавах відданих і добре освічених членів, приєднали до себе обдаровану**

Історична довідка

ЄЗУЇТИ – члени католицького чернечого ордену, заснованого 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою (1491-1556 рр.) з метою боротьби проти реформації і для зміцнення папської влади. У 1540 р. папа Павло III затвердив орден під назвою “*Societas Iesu*” (“Товариство Ісуса”), члени якого повністю віддавали себе у розпорядження папи як намісника Бога на землі. Єзуїти були звільнені від монастирського життя і перестали бути звичайним чернечим орденом, набувши характеру розгалуженої міжнародної духовно-політичної корпорації зі своєрідною організацією і дисципліною, метою і засобами діяльності, моральними настановами і політичними вченнями. Єзуїти виступали в ролях духівників і радників монархів, політичних і дипломатичних агентів, світських проповідників, вихователів юнацтва, організаторів шкільництва, вчених і письменників, християнських місіонерів, розроблена єзуїтами система моралі давала широкі можливості залежно від ситуації довільно трактувати основні релігійно-етичні вимоги, нехтувати клятвою, здійснювати будь-які злочини в ім'я вищої мети – “вищої слави Божої”. Девіз ордену: “*Meta viam ducit ad vitam*” (“Мета виправдовує засоби”). На східноукраїнських землях єзуїти припинили існування в XIX ст., на західноукраїнських – 1939 р.

протестантську і православну молодь. Незабаром про єзуїтські школи пішла добра слава як провідних свого часу. Недаремно брацлавський каштелян, православний шляхтич Василь Загоровський, оформляючи в татарському полоні заповіт, наказав віддати дітей **«до Вільни, до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку».**

Найкращі полемісти єзуїтів, серед них Петро Скарга, бичували у проповідях та на відкритих диспутах догматизм та культурну відсталість, приписувану православ'ю. У своєму трактаті «Про єдність церкви Божої» Скарга доводив, що православ'я перебуває настільки у безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. **«Греки обдурили тебе, о руський народі, — писав Скарга, — бо, давши тобі святу віру, вони не дали грецької мови, змусивши тебе використовувати слов'янську, аби ти ніколи не міг дійти до правдивого розуміння і знання ... адже за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину».** Українська знать, як і всяка знать, за своєю еством була чуливою до власного соціального статусу, й пов'язаність з релігією та культурою, що вважалися неповноцінними, глибоко вражала її самолюбство. Внаслідок цього українські аристократи стали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним – польську мову та культуру. Про це з сумом повідомляв свідок тодішніх подій Мелетій Смотрицький. У своєму творі «Тренос, або Плач Східної Церкви» (1610 р.) він подає список православних родів, які прийняли католицьку віру, а саме: князі Острозькі, Слуцькі, Збараські, Заславські, Пронські, Горські, Вишневецькі, Сангушки, Ружинські, Соломирецькі, Масольські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші; шляхетські роди: Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапеги, Дорогостайські, Тишкевичі, Горностаї, Семашки, Гуревичі, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Боговитини, Потії тощо. Український народ втрачав провідну культурну верству.

Найхарактернішим прикладом відступництва від православ'я може бути Вишневецький Ієремія (Ярема) (1612-1651рр.) – син православних батьків Михайла Вишневецького та Раїни Могилянки. Учився в єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав воєнну справу в Італії та Іспанії. Ієремія навіть не зважив на заповіт своєї матері, яка на смертній постелі закликала свого сина зберегти віру батьків; не зважив він і на поради свого дядька по матері Петра Могили, який також закликав його залишитися при вірі своїх предків. Зразу ж після смерті матері Ієремія, під впливом єзуїтів у 1631 р. прийняв католицизм і почав настирливо насаджувати католицизм у своїх неосяжних володіннях на Лівобережжі, побудував костьоли в Прилуках, Ромнах, Лубнах, Білому Камені, Лохвиці, Мошнах. З початком визвольної війни пішов зі своїм загоном на Правобережжя, де проводив жорстокі екзекуції українського населення. Свою жорстокість він здійснював люто, перевершуючи поляків, турків і татар. Очоловав магнатські кола, які вимагали жорстокої розправи над повстанцями та встановлення шляхетського панування на Україні. Здобув собі славу першого героя панської Польщі, а український народ затаврував його жорстокість і бузувірство у своїх думках та історичних піснях.

Незважаючи на свою ослабленість, православ'я змогло прийняти виклик польського католицизму. Борючись з ворогом його ж методами, невелика купка українських магнатів, що лишались відданими давній вірі, заснували у своїх володіннях православні школи та друкарні. У 1568 р. Г. Ходкевич надав притулок у своєму маєтку в Заблудові Івану Федорову (друкарю). У 1570 р. на території своїх володінь заснував школу та друкарню князь Ю. Слуцький. Підтримав православ'я князь А. Курбський, який у 1570 р. оселився на Волині. Але найбільші заслуги перед православною церквою мав князь К. Острозький. Це в його маєтку в місті Острозі у 1576 р. була заснована Слов'яно-греко-латинська академія, навколо якої згуртувалися вчені і письменники (Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Василь Суразький, Ян Лятос, Кирило Лукарис).

Рис. 7.2. Герб князя В.-К. Острозького

Церковна криза зумовила втручання у релігійні справи міщанства. Багато православних міщан не мирилися зі своїм приниженим становищем у Польській державі і намаганням уряду перетворити міста

України на опорні пункти свого панування. Вони намагалися згуртуватися, щоб протистояти національно-релігійним утискам. Після Люблінської унії уряд, залишивши українській шляхті право офіційно спілкуватися «руською» мовою, наголосив, що у містах буде користуватися виключно польською. Крім того, міщани хотіли обновили православну церкву, очистити її від осіб, які були негідними духовного стану. Вони прагнули піднести рівень освіти простих людей і поширювати серед православного населення друковане слово.

Таку мету ставили перед собою міщани, які об'єднувалися в церковні братства. Це були громадські національно-релігійні організації міщанства, створені за зразком ремісницьких цехів.

Головним і найвпливовішим братством було братство при церкві Успіння Богородиці у Львові. Засноване у 1439 р. (за іншими даними у 1463 р.) як фундація із суто корпоративними функціями, Львівське Успенське братство з часом починає активно виступати з національними вимогами від імені усієї української громади Львова і пробує взяти під свій контроль церковне життя, особливо діяльність церковної ієрархії.

Рис. 7.3. Печатка Київського братства

У 1586 р. від Антіохійського патріарха Йоакима Львівське Успенське братство, а згодом і братства Києва та Луцька, отримали право контролювати духовенство й підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо Константинопольському патріарху. Це право називалося ставропігією, а братства стали ставропігійними. Братства також встановлювали через грецьких церковних служителів зв'язки з Москвою, отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень.

Братства відіграли важливу роль у боротьбі з католицькою експансією. Вони зміцнили православні громади у містах. Просвітницька діяльність братств, швидке поширення братських шкіл і друкарень сприяли національному і культурному пробудженню українського суспільства. Разом з тим, діяльність братств не могла вирішити головного питання про необхідність реформ православної церкви. А активне втручання у внутрішні церковні справи (контроль братств над єпископством у своїй основі був неканонічним) викликало опір вищого духовенства і призвело до конфлікту між православними ієрархами і братчиками. Все це проходило паралельно активізації діяльності єзуїтів. Розгортається релігійна полеміка, де талановиті проповідники працюють на ідею унії. Поступово на Україні визріває думка про доцільність унії

(об'єднання) католицької і православної церков. Від унії очікувалося досягнення єдності віри і згоди усіх християн, урівнення прав православних з католиками в державі. Вище духовенство в Україні прагнуло одержати рівні права з польським, аристократія мріяла про вищі посади в структурах управління Речі Посполитої. Деякі з магнатів хотіли ослабити впливи папської курії, католицьких біскупів при королівському дворі і взагалі в державній політиці. Польський король, урядовці, єзуїти прагнули через релігійну єдність тісніше прив'язати Україну та Білорусію до Польщі і віддалити їх від небезпечного впливу сусідньої православної Москви. Свою роль у формуванні позицій уніатів відіграло, очевидно, і утворення 1589 р. Московського патріархату, який відразу ж почав претендувати на канонічний та юридичний контроль над Київською митрополією і залежними від неї єпархіями у Речі Посполитій.

3. Брестська (Берестейська) церковна унія 1596 р. та її наслідки

У другій половині XVI ст. активність прихильників справи унії католицької і православної церков зростає. Серед безпосередніх причин церковної унії називаються: утворення Речі Посполитої, необхідність зміцнити внутрішню єдність держави, відвернути православне населення від єдиновірної Росії (Московського патріархату), криза у православній церкві, боротьба ієрархії з братствами в українських землях, засобом виходу з якої єпископи вважали церковну унію з Римом.

На думку польських науковців Х. Міхніка та Л. Мослера, *«ініціатива церковної унії виходила з кіл польського кліру, папства і єзуїтів»*; К. Ходиніцький вважав, що переговори з єпископами «руських земель» про унію почалися з ініціативи луцького біскупа Б. Мацієвського у 1588 р.; Я. Волінський ініціатором таємних переговорів вважає львівського єпископа Гедеона Балабана.

Більшість українських дослідників теж вважає, що наприкінці 1589 – на початку 1590 рр. Львівський єпископ Гедеон Балабан (що мав конфлікт з Успенським братством) вперше порушив питання про злуку з папською курією. Невдовзі до нього приєдналися єпископи: луцький – Кирило Терлецький, пінський – Леонтій Пельчинський, холмський – Діонісій Збируйський. У червні 1590 р. на нараді в Белзі вони підписали грамоту про свою згоду признати зверхність римського папи. Про своє рішення єпископи повідомили короля Сигізмунда III.

Справа унії велась єпископами поволі і таємно. На соборах у Белзі (1590 р.) та Бресті (1591 р.) питання унії постійно обговорювалося, але

не в офіційних засіданнях, а на так званих «*покутних зборищах*». Владика ще боялись прилюдно виступати зі своїм наміром. Ще пару років справа велася конспіративно. За цей час до унійної справи приєднались митрополит Михайло Рогоза та володимирський єпископ Мелетій Хребтович (по смерті якого в 1593 р. кафедру очолив сенатор і берестейський каштелян Адам Потій (1541-1613 рр.), в чернецтві Іпатій). Потій, якому протегував князь Острозький, зразу ж став на боці прихильників унії. Саме він і Терлецький стали головними організаторами унійного процесу.

Рис. 7.4. Гедеон Балабан,
владика львівський

Ідея об'єднання конфесій по-різному трактувалась у тогочасному суспільстві. У першій половині 90-х визначилося три програми проведення унії: «*римо-католицька передбачала не об'єднання церков, а приєднання православ'я в Україні та Білорусії до католицької церкви. Друга, витворена К. Острозьким, пропонувала канонічно рівноправне об'єднання обох церков, реформування православної церкви, гарантії збереження православного обряду, порозуміння в справі унії зі східними патріархами, московським царем та молдавським господарем. Третя програма, яку напрацювали білоруський українські єпископи, спрямо-*

увалася лише на досягнення регіонального об'єднання церков у межах Речі Посполитої без участі патріархів та без реформування церковного життя України і Білорусії» (В. Смолій, В. Степанков).

У грудні 1594 р. єпископи К. Терлецький та І. Потій розробили план і деталі переходу православних парафій під владу папи римського. 1 червня 1595 р. на останньому доунійному Брестському соборі Київський митрополит М. Рогоза, єпископи володимирський – Потій, луцький – Терлецький, пінський – Пельчицький і Кобринський архієпископ І. Гоголь підписали умови унії (33 статей унії) для представлення папі і королю, а 12 червня ієрархи підписали послання до папи з висловленням згоди на прийняття унії.

В цій ситуації князь Острозький вдався до активних дій. Він зумів залучити на свій бік львівського єпископа Гедеона Балабана, полагодивши його конфлікт з братством, і перемишльського єпископа Ми-

хайла Копистенського, які виступили з заявою передати питання про унію на розгляд собору за участю всього духовенства, шляхти і братств.

Сам К. Острозький звернувся до православних з грамотою: «... **наші невірні пастирі, митрополит перекинулись на латинську сторону... Що може бути більш безсоромного, більш несправедливого, коли отих шість чи сім людей, що як розбійники таємно змовляються, покидають наших пастирів-патріархів, нас не питаючи, заплутують у цю зраду нас, православних, неначе німих псів».**

У вересні 1595 р. король Сигізмунд III видав універсал, де повідомив підданих щодо єднання православних у Речі Посполитій з католицькою церквою та відрадив єпископів І. Потія і К. Терлецького до Рима. У грудні 1595 р. на аудієнції в папи Климента VIII єпископи принесли присягу на вірність папі, а він дав офіційну згоду на унію. Але була папи римського від 23 грудня 1595 р. розглядала унію не як з'єднання церков, а лише як факт **«повернення народу руського до Римської церкви».** При цьому збереження східних церковних обрядів допускалося за умови, **«якщо вони лише не суперечать католицькій вірі та не виключають єдності з Католицькою церквою».**

Рис. 7.5. К. Терлецький

Крім того, єпископи визнали догмати католицької церкви, першість апостольського престолу, римського папу – наступником св. Петра і намісником Ісуса, головою, отцем і вчителем всіх християн. Римську Церкву – матір'ю усіх церков (всі ці поступки було зроблено всупереч 33 артикулам).

Відомості про прийняття унії збурили все українське суспільство. Король видав універсал про скликання церковного собору в Бресті (Бересті), який за традицією мав винести остаточне рішення щодо унії.

Брестський собор тривав з 6 до 10 жовтня 1596 р. Прибічники унії сподівалися, що після її формального ствердження Ватиканом та підтримки королем Речі Посполитої проголошення злуки церков не викличе значного опору. Проте на самому початку собору сформувалися два непримиренні табори, які провели фактично два собори.

Уніатський собор проходив у церкві Святого Миколая у складі митрополита, 5 єпископів, 3 архимандритів, 3 католицьких біскупів, 4

езуїтів і 3 королівських представників. Собор публічно проголосив унію – перехід православної церкви під владу папи римського.

Було визнано основні догмати католицької церкви, водночас церковні обряди залишилися православними, а церковно-слов'янська мова – мовою богослужіння. Уніатське духовенство звільнилося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою мала претендувати на державні посади. Крім того, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті (але уніатський митрополит отримав місце в сенаті лише 1790 р. – усього за п'ять років до ліквідації польської державності).

Православний собор проходив у палаці, де зупинився князь К.Острозький. На собор прибули: протосинкели (намісники) константинопольського патріарха Никифор Парасхес та олександрійського Кирило Лукаріс, митрополит Белградський Лука, єпископи: львівський Гедеон Балабан, перемишльський Михайло Копистенський, одинадцять архимандритів, один ігумен, шістнадцять протопопів та понад 200 інших духовних осіб. Зі світських представників були три сенатори, численні шляхетські депутати, посланці братств та інші особи. Православний собор засудив проголошення митрополитом і єпископом унії з Римом і звернувся до короля з проханням затвердити їхні рішення. Але Сигізмунд III став на бік уніатів, схвалив декларацію унії і скасував постанову православного собору. Сейм 1597 р. також підтвердив унійні рішення Брестського собору. Православна Церква була поставлена поза законом.

Так українське суспільство розкололося навпіл: з одного боку православні магнати, більшість духовенства та народні маси, в той час як з іншого – колишні ієрархи (митрополит, 5 єпископів і 3 архимандрити), підтримувані королем та купкою прибічників (в XVII ст. унія поширилась лише на Володимирівщині, Белзщині та частково Волині). *Унаслідок цього виникла ситуація, коли існувала церковна ієрархія без віруючих і віруючі без своїх ієрархів. Те, що почалося як спроба об'єднати християнські церкви, закінчилося їхнім подальшим роздробленням, тепер замість двох існувало три церкви: католицька, православна та уніатська, або греко-католицька, як її називали.*

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю». Конфесійна приналежність дедалі більше ототожнювалася з національною.

За висновком Н. Яковенко, «*відтепер кожна з них (церков) видавалась опонентові не спільнотою інакшого* (звичайно ж, «неправильного») *християнського обряду, а втіленням етнічної приналежності смертельного ворога – ляха-католика чи русина-православного*». А заміна конфесійної приналежності (у даному випадку – на католицитво чи уніатство) ототожнювалася у свідомості православної спільноти зі втратою національної ідентичності.

4. Відновлення і легалізація Православної Церкви в Україні

Для України Брестський (Берестейський) собор 1596 р. означав ускладнення й загострення релігійної атмосфери. Нова спроба верхів подолати кризу православної церкви шляхом унії з католицькою церквою не увінчалася успіхом. Церква розкололася на дві частини: традиційну православну, яку поставили поза законом, та уніатську, підпорядковану католицькій.

Уніатська (з XVIII ст. греко-католицька) церква в Речі Посполитій стала офіційно визнаною. Однак до фактичного зрівняння суспільного становища і права уніатського духовенства з католицьким було дуже далеко. Уніатські єпископи так і не дочекалися для себе місця у сенаті і коронному трибуналі. Католицька верхівка розглядала уніатську церкву не як самостійну церковну організацію, а як засіб посилення власного впливу. Ставши зрадниками для православних, уніати не стали й повноцінними, з погляду Риму, католиками. *«Католицькі ієрархи не допускали навіть думки про рівність з уніатськими. Більш того, протягом XVII – XVIII ст. відбувався неухильний процес латинізації останніх (на рубежі XVII – XVIII ст. католицький єпископ Польщі подав до Риму проект скасування православного і запровадження латинського обряду). І тільки в 1963 р. II Ватиканський собор урівняв східний обряд з римським, тобто, через 267 років після Берестейської унії».* (В. Смолій, В. Степанков).

Уніатський митрополит Йосиф (Вельямін Рутський) скаржився, що внаслідок зневажливого ставлення до унії польського кліру, українці втрачають довіру до справи, магнати і шляхта не приймають уніатство, переходять на латинський обряд і ополячуються.

Польський король Сигізмунд III Ваза оголосив Брестську унію обов'язковою для православного духовенства і всіх віруючих. М. Грушевський з цього приводу пише: *«Король, уряд, пани*

Рис. 7.6. Інатій Потій, владика володимирський, потім митрополит

Історична довідка

УНІАТСЬКА, ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА (християнська церква). Утворилась 1596 р. Визнала верховенство папи римського при збереженні східного обряду, мови. Термін “греко-католики” почав вживатися з середини XVIII ст., а в 1767 р. група католицьких єпископів замінила образливе для православних прізвисько “схизматик” (розкольник) на “нез’єднаний”, для уніатів використали поняття “об’єднані”.

Спираючись на підтримку папи римського і польського короля, уніатська церква швидко ставала на ноги (до 1623 р. понад 1,8 млн. білорусів та українців стали греко-католиками). Зростання її сили часто супроводжувалося насиллям над православними. Особливо помітним це стало в період митрополита Іпатія Потія (1660-1613 рр.). Водночас, незважаючи на проурядовий характер уніатської церкви, її духовенство не було зрівняне в правах з католицьким духовенством примас Польщі кардинал Гембіцький вимагав від папи римського скасувати унію і перевести уніатів на “латинський обряд”.

В період перебування на посту митрополита Йосифа IV (1613-1637 рр.) (Вельяміна Рутського) були реорганізовані уніатські монастирі. Всі вони були об’єднані у Василіанський орден на чолі з протоархімандритом, якого обирали ченці на все життя і якого затверджував митрополит. Окрім того Йосиф боровся за чистоту грецького обряду в богослужінні. Богослужіння в храмах відбувалося церковно-слов’янською мовою, у яку включалася велика кількість слів з народної лексики.

Після легалізації православної церкви у 1632-1633 рр. уніати отримали сім, а православні – п’ять єпархій. Становище уніатської церкви ускладнилося. За виразом М. Грушевського, уніатська церква зробилася “непотрібним буфером між католицькою та православною церквами, вона тільки ускладнила їх відносини”. З одного боку уніатам протистояла узаконена православна церква. З іншого – зростав опір представників католицької церкви. Польські католицькі Синоди 1643 та 1644 рр. винесли ряд ухвал, ворожих уніатам: уніатське духовенство не повинно було мати прав, які мало католицьке; католицькій молоді було заборонено вчитися в школах уніатів, уніатському духовенству служити в католицьких костелах і та ін.

Королівська влада віддавала перевагу уніатам над православними (але визнавала їх “нижчими” від католиків).

У Лівобережній Україні унію скасовано внаслідок Визвольної війни в середині XVII ст., у Правобережній Україні – в 1839 р., в Західній Україні – 1946 р. Відроджується греко-католицька церква у 1991 р.

Виникнення греко-католицької церкви стало подією, яку не можна оцінити однозначно. З одного боку на релігійному ґрунті посилювалося роз’єднання українського народу: “Русь нищила Русь”, – як тоді говорили. З іншого – саме греко-католицька церква на західно-українських землях протягом XVIII-XX ст. була могутнім фактором збереження національної самосвідомості українців.

польські стояли на тім, що православні повинні слухатися своїх законних владик, силоміць відбирали церкви й віддавали уніатам, допомагали владикам карати неслухняних священників; духовні посади надавалися тільки уніатам, а від православних духовних відбирали і взагалі тиснули православних, як тільки могли... З владиків особливо бушував Потій, чоловік розумний, проворний, надзвичайно енергійний, а при тім суворий, що не вагався садити непослушних до в’язниці і піддавати на всі молитви карі. По смерті митрополита Рогози... Потій постав на митрополії і протягом цілих п’ятнадцяти літ нищив православних як тільки міг».

На захист православної церкви стало козацтво. У 1610 р. воно не дозволило Іпатію Потію підпорядкувати собі київські церкви і схили-

ти місцеве духовенство до унії. Маючи офіційно титул **«митрополита Київського»**, Потій весь час перебував у Вільно, до Києва його так і не випустили. У 1612 р. під козацькою опікою грецький митрополит Неофій прибуває до Києва і **«сповнює владні функції: святить держави, поставляє священників»**. У 1614 р. козаки допомогли архімандриту Києво-Печерського монастиря Єлисею Плетенецькому відстояти монастирські землі від зазіхань уніатів. У 1620 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства, яке протистояло поширенню католицизму й уніатства.

Козацтво, захищаючи православ'я, вдавалося не лише до аргументів слова, а й до шаблі. Козаками було вбито в 1618 р. намісника митрополита уніатської церкви в Києві Антонія Грековича і міського війська Ф. Ходика; козаки також погрожували розправою членам церковного собору. Папський нунцій Каміло Торес 1622 р. сповіщав Римську курію: **«Все робиться для того, щоб зламати опір православних, але перешкоджає цьому козацтво – народ войовничий і сміливий... Козаки стають на захист православ'я часом з проханням, часом з погрозою, але завжди зі зброєю у руках»**.

Після Брестського собору 1596 р. майже чверть століття противники унії намагалися законним шляхом добитися від уряду задоволення своїх вимог. Однак ні сеймова боротьба православної шляхти, ні участь її у рокоші 1606 – 1607 рр. (передбаченому законом політичному та військовому опорі шляхти польському королю) не дали бажаних результатів.

Крім того, смерть єпископів львівського Гедеона Балабана (1607 р.), перемишльського Михайла Копистенського (1610 р.) залишала православну церкву з єдиним архієреєм – львівським єпископом Ієремією Тиссаровським. По його смерті уряд міг оголосити православну церкву неіснуючою, якщо вона не матиме єпископа. Тому у православних колах, які були зв'язані з Київським братством і військом запорозьким, народився план відновлення православної ієрархії в обхід королівської влади. З цією метою вирішено було скористатися допомогою Єрусалимського патріарха Теофана (Феофана), який мав проїздити через Україну, повертаючись з Москви.

На кордоні з Росією у березні 1620 р. патріарха зустріла козацька залога на чолі з П. Сагайдачним і привела його до Києва. Тут, у Києві, шляхта, міщани і козаки переконали Теофана в необхідності висвячення православного єпископату. Це висвячення відбулося в жовтні спочатку у Києві і Трахтемирівському монастирі, а пізніше – в Білій Церкві та Животові на Брацлавщині. В сан Київського митрополита було висвячено Іова Борецького, у перемишльського єпископа – Ісайю Копинського, у полоцького архієпископа – Мелетія Смотрицького, у володимирського єпископа – Єзекеїла Курцевича, у луцького

— Ісаакія Борискевича, у холмського — Паїсія Іполитовича, турово-пінську єпархію очолив грецький єпископ Авраамій Страгонський.

Серед істориків немає єдиної точки зору на те, як був організований і як проходив процес відновлення православної ієрархії. Одні бачать тут «руку Москви», інші вважають, що ініціатива йшла від Константинопольського патріарха Тимофія, треті — що все це було організовано П. Сагайдачним. Однак, чітко б ця ініціатива не була, беззаперечно одне: домовленість між козаками і патріархами була, і організовувався цей процес не один рік.

П. Сагайдачний особисто знав патріарха Теофана і кілька разів зустрічався з ним; побувало козацьке посольство і в Москві; крім того, Теофан діяв від імені Константинопольського патріарха Тимофія, в юрисдикції якого знаходилася Україна (грамота на це була дана ще в 1618 р.). І ще одне, знаючи долю протосинкела Никифора, який після Брестської унії 1596 р. був арештований поляками і помер у тюрмі, і те що Теофана звинуватили в шпигунстві на користь Туреччини, козацький загін (три тисячі чоловік) охороняв патріарха протягом всього часу його перебування в Речі Посполитій. Навряд чи це було випадковим збігом обставин.

Історична довідка

БОРЕЦЬКИЙ ІОВ (Іван Матвійович) (?-1631 р.) — український державний, політичний і освітній діяч, народився в селі Бірчому на Львівщині. Навчався у Львівській братській школі та за кордоном. Працював учителем, з 1604 р. — ректором Львівської братської школи. У 1615-1616 рр. ректор Київської братської школи, потім ігумен Михайлівського монастиря у Києві. Був автором ряду полемічних, антиуніатських творів. У боротьбі за православ'я був тісно пов'язаний з козацтвом. З 1620 р. і до кінця життя — київський православний митрополит. У 1624 р. відправляє посольство до Москви з проханням взяти православну Україну під царський захист. Московський уряд відмовив, остерегаючись відкритої конфронтації з Польщею. Помер у 1631 р.

Відновлення православної ієрархії мало велике значення, і не тільки для церкви. Воно підняло престиж козацтва, завдяки якому і під захистом якого відбувалася ця подія. Помітно вплинула вона і на поглиблення національної свідомості політично активних прошарків українського суспільства.

Після висвячення Іова Борецького на Київського православного митрополита, він став добиватись за допомогою козаків офіційного визнання урядом відновленої православної ієрархії. Від імені «народу руського» митрополит склав трактат під назвою «Протестація» (1621 р.), де відстоював право українського і білоруського православного на-

селення на свою церкву і віру, засуджував насильницьке запровадження унії, утиски православних у Речі Посполитій.

Щоб отримати підтримку в боротьбі за права православних, І. Борецький звертався по допомогу до литовських протестантів. З цією ж метою він відправив у 1624 р. посольство на чолі з луцьким єпископом Ісаакієм Борискевичем до російського царя.

Великі надії у справі відродження православності церви митрополит І. Борецький покладав на освіту і книгодрукування. Як засновник і покровитель Київської братської школи, він підтримував її власним коштом, згуртував навколо себе сузір'я талановитих учених, письменників, просвітників, зокрема Мелетія Смотрицького, Петра Могилу, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були козацькі гетьмани: Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

У роки перебування Борецького на посаді Київського митрополита православна церква зміцнила свої позиції. Однак справа легалізації православної ієрархії так і не була налагоджена, хоч порушувана була православними на всіх чотирьох сеймах, які відбулися в 1621-1631 рр.

Після смерті Іова Борецького (12.03.1631 р.) православну церкву в Україні очолив Ісає Копинський (на той час архієпископ смоленський і чернігівський). Він був відомий, особливо посеред чернецтва і козацтва, як твердий і ревний оборонець православ'я, людина, консервативних поглядів та прихильник проросійської орієнтації. Для королівського уряду І. Копинський був одіозною фігурою тому, як і І. Борецький, офіційно не був визнаний як митрополит.

У квітні 1632 р. польський король Сигізмунд III помер. Його син Владислав був відомий як толерантний правитель. Крім того, він доброзичливо ставився до козаків, яких вважав елементом військової організації Польщі і противагою владі магнатів. До того ж в цей час закінчувався термін перемир'я між Польщею і Росією, і нова війна здавалася неминучою. В цих умовах для Польщі було важливо задовольнити, у крайньому випадку, деякі вимоги православних і, зокрема, козаків.

Православні вирішили скористатися сприятливою ситуацією і висловити свої претензії на Сеймі. Згідно з польською конституцією під час «безкоролівства» збиралися три Сейми: конвокаційний, елекційний і коронаційний.

На конвокаційному обговорювали питання, пов'язані з вибором короля. Елекційний – виборчий, на якому укладалась «Pacta conventa» для нового короля, пакти угоди, після встановлення яких вибирався король. Під час третього сейму, коронаційного, відбувались урочистості настановлення на королівський трон новобраного короля, який складав при коронації королівську присягу.

У червні 1632 р. почав роботу конвокаційний сейм, на якому *«православні і протестанти відразу заявили, що не приступлять до жодних справ, доки не буде забезпечена для всіх свобода віровизнання та не повернено їм прав, яких позбавлено було за правління покійного короля»*. Очолена королевичем Владиславом комісія з п'яти сенаторів і шести земельних послів *«виробила проекти угоди поміж православними і унітатами, за якими небагато діставали православні, щоб могли вони заспокоїтись»*.

У вересні 1632 р. відкривався елекційний сейм. Православні посли заявили, що не погоджуються на проект угоди і що не займуться обговоренням державних справ, поки не буде остаточно заспокоєна *«православна релігія»*, їх підтримали протестанти. Був підготовлений проект нової угоди з православними *«Пункти заспокоєння обивателів Корони і Великого Князівства Литовського руського народу грецької релігії»*.

Головними пунктами угоди були:

1. Існування православної церкви та її ієрархії офіційно визнається сеймом. Православні одержують право споруджувати нові храми і ремонтувати старі, а також відкривати школи, друкарні і лікарні.

2. Визнання прав православних братств.

3. Дозвіл входити православним до складу місцевих органів управління.

4. Передача Софіївського собору в Києві з уніатської юрисдикції під юрисдикцію православного митрополита Київського і деяких інших храмів і монастирів.

5. Крім престолу митрополита Київського, православні одержують єпархії у Луцьку, Львові і Перемишлі в Україні, Мстиславі в Білорусії. Уніатський митрополит зберігає владу тільки над уніатськими єпархіями і церквами. Уніатам залишаються 4 єпархії: Холм, Володимир-на-Волині, Пінськ і Полоцьк.

1 листопада 1632 р. Владислав схвалив статут угоди. Через 12 днів його обрали королем.

Митрополит уніатської церкви Йосиф (Вельямін Рутський) та примас Польщі Ян Венжик заявили, що тільки тоді погодяться на ці статті, коли на них дасть угоду римський папа. Папа Урбан VIII скликав у себе собор, на якому було признано *«Пункти заспокоєння»* противними Божим і людськими законами, образливими для католицтва, папського престолу й унії.

У час коронаційного сейму 1633 р. католики й уніати почали боротьбу, щоб не допустити до затвердження сеймом *«Пунктів заспокоєння»*. Але король Владислав IV підтвердив, що буде додержуватися *«Pacta conventa»*, в тому числі й *«Пунктів заспокоєння»*.

Новий статус церкви був результатом компромісу між урядом і православною церквою. І, як кожний компроміс, він будувався на поступках з обох боків.

Всі православні єпископи, висвячені в 1620 р. патріархом Теофаном повинні були залишити свої єпархії. Не був визнаний митрополитом і Ісайя Копинський, відомий своїм проросійськими настроями.

На елекційному сеймі православними послами були вибрані, а на коронаційному затвердженні королем митрополит Київський Петро Могила (Петру Мовіле), єпископ луцький Афанасій (князь Олександр

Пузина), єпископ Мстиславський Йосиф Бобрикович. На коронаційному сеймі Владислав IV призначив комісію в складі двох уніатських і двох православних священників, які повинні були об'їхати всі міста і села, встановити кількість уніатів і православних і розділити між ними церковне майно.

Ставши Київським митрополитом за згодою короля Владислава IV і благословення Константинопольського патріарха Кирила Лукариса, Петро Могила здійснив ряд реформ в церковній галузі. Реформування зазнало, насамперед, церковне управління. Його основою стала сильна влада митрополита. П. Могила, а також призначені ним посадові особи, постійно контролювали церковне життя в єпархіях. Було запроваджено постійний нагляд за дисципліною духовництва, порядком богослужінь, до обов'язків священників додавалось проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян. Для здійснення судової влади над духовенством було запроваджено митрополічу консисторію – церковний судовий орган. В єпархіях регулярно скликалися з'їзди священників – собори. Відбувалося обмеження впливу козаків і міщанських братств на православну єпархію.

Завдяки зусиллям

П. Могили вдалося систематизувати засади православного віровчення і впорядкувати обрядовість. Було укладено «Православне Ісповідання віри», книги, в якій викладалися основи православної віри. Написав її ігумен Києво-Печерського монастиря Ісає Трохимович-Козловський за активної участі П. Могили. У 1646 р. було видано православний «Требник», в якому визначалися правила церковних служб (автором був П. Могила).

П. Могила багато зробив для того, щоб вдосконалити тогочасну православну освіту. З цією метою він запроваджував у православних школах поглиблене вивчення латинської мови і навчальних дис-

Рис. 7.5. Петро Могила. Малюнок учня киево-лаврської іконописної майстерні Опанаса Іраклівського. Папір, туш, перо, 1749 р.

Історична довідка

ПЕТРО МОГИЛА (Петру Мовіле) (1596-1647 рр.) – церковний та освітній діяч XVII ст., митрополит Київський 1632-1647 рр. Народився в сім'ї молдавського господаря Симеона й уєорської княгині Маргарет. Початкову освіту здобув у Львівській братській школі, продовжив навчання у Франції. Дослідники не дійшли згоди у питанні, де саме навчався Могила – в колегії Ла Флеш чи в Сорбонні. Є свідчення, що він навчався також у Польщі. Служив у польському війську (ротмістр гусарського полку), брав участь у Цецорській битві 1620 р. і Хотинській війні 1621 р. 1627 р. (за іншими даними 1628 р.) – архімандрит Києво-Печерської Лаври. В 1628-1629 рр. виступав одним з авторів проекту про створення українсько-білоруського патріархату, поєднаного з Римом. Однак, проект не зустрів підтримки ні серед українського суспільства, ні з боку Риму та Польщі. У 1631 р. відкрив Лаврську школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою (з 1633 р. – Києво-Могилянська Колегія). У 1640 р. за допомогою Могили було засновано першу румунську школу – Слов'яно-Греко-Латинську Академію в Яссах. Сприяв письменникам і художникам. Автор ряду богословських творів, полемічних праць і проповідей. Похований у великій Лаврській церкві в Києві. Канонізований православною церквою.

циплін, які викладалися в католицьких навчальних закладах вищого типу – колегіумах і академіях. У 1631 р. він відкрив школу в Києво-Печерській лаврі, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою і в 1633 р. дістала назву Києво-Могилянська Колегія (у 1701 р. – Києво-Могилянська Академія).

Клопотанням П. Могили православній церкві поверталися майже й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, церкву Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі та багато інших.

Час, протягом якого Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. Київська митрополія стала найбільш самостійною і авторитетною. У той же час діяльність П. Могили була суперечливою. Щоб відстояти інтереси вищого православного духовенства на Україні і верхівки української шляхти, він намагався догодити всім, виходячи з їх політичної орієнтації. П. Могила виступав прихильником Польщі, але разом з тим він боровся з католицькою церквою та проти унії. У Києві широкі кола православного населення, в тому числі і козацтва, були незадоволені діяльністю П. Могили, особливо в галузі шкільної освіти, тому що запрошені ним зі Львова ієромонах Ісає Трохимович, монах Сильвестр Косов та інші на посади викладачів Лаврської школи звинувачувалися в хиткості своїх переконань і прихильності до унії. Справа доходила до того, що і за словами С. Косова, «був такий час, що ми, висповідавшись, того й чекали, що ось почнуть начиняти нами дніпровських осетрів, або ж того огнем, іншого мечем відправлять на той світ». Становище ускладнювалося ще й тим, що ще був живий попередній київський митрополит І. Копинський, який не думав відмовлятися від своїх прав і мав у Києві численних прихильників. До 1635 р. І. Копинський перебував у Києво-Михайлівському Золотовер-

хому монастирі, пізніше жив на Поліссі, підтримував зв'язки з монастирями Полтавщини. У кінці 30-х рр. XVII ст., ставши противником церковної політики П. Могили, виступав за перехід української церкви під юрисдикцію Московської патріархії. Відсутність єдності серед церковних ієрархів призводила до того, що наступ на релігійно-національні права православних не припинявся.